

ку // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / Упоряд. І. О. Кресіна; Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 107.

6. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. – М.: Молодая гвардия, 1977. – С. 27.

7. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / Упоряд. І. О. Кресіна; Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 176.

8. Про Президента Української РСР. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1295-XII від 5 липня 1991 року // ВВР. – 1991. – № 33. – Ст. 447.

Віра ТИМОШЕНКО,
доктор юридичних наук,
професор

Проблеми побудови правової держави

Можливість досягнення ідеалів правової держави визначається низкою чинників суб'єктивного й об'єктивного характеру. Передусім така можливість залежить від правосвідомості населення. Правосвідомість є особливою формою свідомості, необхідною й істотною складовою світогляду людини. Зазвичай під правосвідомістю розуміють сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили й ефективності.

Предметом відображення правосвідомості є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, врегульовані правом або ті, що потребують правового регулювання. Загальними категоріями, притаманними правосвідомості, є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На основі цих категорій суб'єкт права визначає свою поведінку, тобто нормативно задає собі власну позицію та можливі способи реалізації своїх інтересів. Він також оцінює поведінку інших суб'єктів права як правомірну (що характеризується дотриманням правових норм) і неправомірну, або протиправну (яка порушує заборонну або зобов'язувальну норму). Отже, правосвідомість, що визначає правову поведінку, є джерелом правопорядку. Відповідно, є прямий зв'язок між правосвідомістю та можливістю забезпечення прав і свобод людини, а отже, і перспективою побудови правової держави.

На ролі індивідуальної правосвідомості у досягненні ідеалів правової держави наголошував видатний російський політико-правовий мислитель першої половини ХХ століття, історик філософії права І. Ільїн. У правовій державі, на його переконання, мотиви визнання права мають здійснюватися свідомо й вільно. Під правосвідомістю він розумів передусім духовні прагнення індивіда.

І. Ільїн обґрунтовував ідею «нормальної правосвідомості», яка мусить стати основою права. Досліджуючи природу права, особливого значення він надавав духовним чинникам, насамперед релігії. На його думку, правосвідомість, яка втратила своє релігійне коріння, не може бути здатною підтримувати правопорядок. Саме аморальність народу він вважав однією з найважливіших причин революцій.

Авторитет позитивного права і влади в І. Ільїна тримається не лише на суспільному договорі, визнанні повноважень законодавця, наказах і погрозах, а й на «духовній правоті», «на змістовній правильності... велінні і норм». Він не підносив право на недосяжну висоту, але й не зводив його до рівня чистої формули, повертав праву образ однієї з основних опор людського життя. На його думку, правова держава цілком засновується на визнанні людської особистості – духовної, вільної, правомочної, такої, яка управляє собою в душі і в справах, тобто засновується на лояльній правосвідомості. Цим теорією правової держави І. Ільїна є значно відмінною від ліберальних теорій [4, с. 137, 138, 140].

Єдино можливий шлях здійснення державних реформ, за І. Ільїним, – «виховання правосвідомості». На його думку, правосвідомість може бути на належному рівні лише там, де високий рівень юридичної науки. Жи-

вий контакт між юридичною наукою і свідомістю має є другою умовою для розвитку правосвідомості. Людина мусить сприймати поняття позитивного права адекватно його змісту. При цьому позитивне право сприймається як таке, що має об'єктивне значення. Об'єктивне значення права не слід отожднювати з його ефективністю. Значення права полягає в тому, що воно містить певний правильний масштаб і правило поведінки, яке зберігає значущість навіть тоді, коли люди його не знають і не хочуть знати. У такому разі можна казати про наявність позитивної правосвідомості. Правосвідомість перебуває на належному рівні, якщо люди визнають право. Визнання права полягає в тому, що людина, зрозумівши його об'єктивний зміст і значення, добровільно ставить собі за обов'язок дотримання його вимог. Людина усвідомлює, що певні вчинки їй заборонені, хоча з огляду на позитивне право вона може їх робити, але не повинна. Тим самим людина здійснює своєрідне духовне прийняття позитивного права. У разі, якщо вона підкоряється праву, але не визнає його, І. Ільїн говорив про правосвідомість озлобленого раба, котрому бракує розуміння духовної цінності права [3, с. 90, 91, 99, 105].

Правосвідомість індивіда формується й змінюється під впливом множини чинників, які нерідко сприяють її деформації. Такими зовнішніми факторами є економічна нестабільність, зниження рівня життя, що обов'язково тягне за собою соціальне розшарування суспільства й загострення проблеми виживання, а це призводить до неконструктивної агресії та духовної деградації особистості. Внутрішніх (або психологічних) чинників є два: незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості і призводять до появи деформованих і аномальних потреб; наявність асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб і їх позбавлення [2, с. 237].

Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби й інтереси більшості людей, тим самим звужується соціальний простір індивіда, в межах якого раніше реалізувалися його різні соціальні ролі. За словами Г. Бернацького, на психологічному рівні сукупність усіх десоціалізуючих факторів підштовхує людину до стану стресу і зумовлює мутацію її соціально-психологічних якостей: депресію, апатію, страх, агресію, інфантилізм, конформізм [1, с. 151, 157]. За таких умов найпристосованішими виявляються конформісти, котрі в разі тиску або проблемної ситуації «забувають» про будь-які моральні принципи й поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси або просто заради амбіцій. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства.

Деформована правосвідомість є нині однією з основних причин злочинів і адміністративних проступків, прийняття неефективних рішень, порушення законності, формалізму та бюрократизму. Небезпечним наслідком деформації правосвідомості є і зловживання правом, яке надто складно виявити через його зовнішню подібність до правомірної поведінки. Зрозуміло, що всі ці обставини не сприяють утвердженню ідеалів правової держави.

Є ще одна серйозна перешкода на шляху побудови правової держави, на якій акцентували увагу політико-правові мислителі ще на початку ХХ століття, ідеї котрих, як бачимо, актуальні й нині. Так, видатний історик і юрист С. Котляревський, який доводив, що держава не може стати цілком правовою, брав до уваги не лише низький рівень правосвідомості і правової культури населення. Вирішальне значення він надавав інстинкту політичного самозбереження, що властивий будь-якій життєздатній державі незалежно від форми правління.

За його словами, кожна держава приречена йти на більш або менш тяжкі жертви для забезпечення своєї безпеки. Ці жертви полягають нерідко в обмеженні певних прав громадян. Адже держава, хоч би якою була її форма або соціальний склад, не віддасть себе на загибель лише для того, щоб проявити свою відданість правовим началам. Єдине, про що можна говорити, це взаємне зближення права й сили, їх відносна гармонія, яка установлюється шляхом проймавання правовими началами держави, яка спочатку виникла переважно як організація сили, як відносини влади й покори. С. Котляревський вважав, що держава глибоким корінням пов'язана зі стихією насилля й егоїзму; лише в певних межах може в ній втілитися верховенство права, в менших – панування справедливості [5, с. 388, 403]. Для зближення права й сили необхідним є високий рівень правової культури народу, усвідомлення кожним цінності права. Водночас існування держави неможливе там, де не існує готовності кожного певної миті жертвувати досягнутим правовим укладом в ім'я обов'язків перед Батьківщиною, в ім'я відповідальності за її незалежність, безпеку, в ім'я служіння її гідному розвитку.

С. Котляревський переконаний, що держава в найвищих своїх формах усе-таки розрахована на глибоку недосконалість людської природи. (У цьому полягає внутрішня суперечність ідеї «досконалої держави». Держава може бути такою лише при достойних членах державного союзу, але останнім держава не була б потрібна.) Цією недосконалістю правлячих і підданих та об'єктивною необхідністю, що виникає в кожній державі, пояснюється й неможливість для держави стати правовою до кінця. Правова держава для С. Котляревського залишається ідеалом, досягнути якого неможливо, але до якого слід прямувати.

З огляду на реалії сучасності можна дійти висновку, що здійснення правової державності може бути тільки відносним, цілковите досягнення всіх ідеалів правової держави неможливе. Завжди є обставини, які порушують рівновагу між владою держави і владою права. На першому місці серед таких обставин низький рівень правосвідомості населення й відсутність фактичних гарантій для підтримки панування права. У зв'язку з цим сучасна юридична наука повинна зосередити свої зусилля на дослідженні механізмів впливу на індивідуальну, групову і суспільну правосвідомість, на визначенні мотивів поведінки людини. Усвідомлення цих мотивів сприятиме утвердженню законності та правопорядку, а отже, й поступальному рухові на шляху досягнення ідеалів правової держави.

Джерела

1. Бернацкий Г. Г. Естественное право. Права человека. Мораль. – СПб: Изд-во СЗАГС, 2000.
2. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб: Питер, 2006.
3. Ильин И. А. О сущности правосознания // Сочинения: В 2-х т. Т. I. Философия права. – М.: Изд. Моск. философский фонд. Изд-во «Медиум», 1993.
4. Ильин И. А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С. 257; Кудинов О. А. Конституционные проекты Белого движения и конституционно-правовые теории российской белоэмиграции (1918–1940-е гг.), или За что их расстреливали и депортировали (для тех, кто хочет понять смысл права): Монография. – М.: Ось-89, 2006.
5. Котляревский С. А. Власть и право. Проблема правового государства. – М.: Изд-во Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1915.